

С.П. Михида,
кандидат філологічних наук, доцент
(Кіровоградський педуніверситет)

ПСИХОПОЕТИКА: ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ У ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

У статті осмислюється можливість впровадження і окреслюються віхи розвитку психопоетики – галузі, яка, на думку автора, має об'єднати зусилля літературознавців і психологів у царині осягнення психоструктури письменника та психологізму художнього твору. Ключові поняття: психопоетика, психологізм, особистість письменника, психолінгвістика.

Наука про мистецтво слова наразі переживає період активної зміни пріоритетів. Соціологізацію цілком логічно витісняє разом із іншими "конкурентами" психологізація літературознавчих досліджень. Водночас у цій сфері маємо певні крайнощі: опертя на здобутки класичної психології творчості (М. Ярошевський, В. Роменець, Р. Піхманець та ін.), яка, на наш погляд, не дає остаточних відповідей на всі питання, пов'язані з психічною організацією автора як генеруючою силою художності, і на психоаналіз у фрейдистському та постфрейдистському варіантах (Л. Левчук, Н. Зборовська та ін.), який виключає зі спектру аналізу літературних явищ свідомі прояви авторської Психі. Досить часто на сьогодні спостерігається й еклектизм, викликаний відсутністю системних досліджень, здатних узагальнити й адаптувати увесь спектр світових наукових здобутків у сфері, умовно кажучи, літературознавчої психології.

Огляд останніх теоретичних видань, які визначають тенденції українського літературознавства початку ХХІ століття, переконує, що проблемі психологізму в них приділяється належна, але не спеціальна увага. Посібники з теорії літератури А. Ткаченка ("Мистецтво слова", 1998), О. Галича ("Теорія літератури", 2001) не мають окремого розділу чи підрозділу, де б розглядалися питання психологізму літературного твору й особливостей психічної організації письменника, яка той психологізм породжує, хоч власне самим поняттям "психологізм", "психологічний" на рівні змістових і формальних аспектів відводиться належне місце. Стосується це й постаті письменника. Щоправда, вона постає як "образ автора", категорія, яка, на наш погляд, не вичерпує інформації про **психосвіт** митця, і, відповідно, не дозволяє вповні означити його кореляцію з художніми проявами, а от власне про "особистість" письменника як концепт, що дозволяє осягнути одразу два світи: душу письменника і її відбитки в художніх творах, – мовиться лише спорадично. У підручнику В. Пахаренка ("Українська поетика", 2002) підрозділ "Процес мистецької творчості" вибудований з урахуванням досягнень світової психологічної науки, але, знову ж таки, із виразними акцентами на психології творчості. Думаємо, що найточніше окреслено ситуацію у статтях "Психологічна школа", "Психологізм" і "Психоаналіз у літературознавстві", які разом складають (і, на жаль, вичерпують), умовно кажучи, міні-розділ з психології в літературознавстві одного з найсучасніших довідникових літературознавчих видань "Лексикон загального та порівняльного літературознавства" (Чернівці, 2002). Тут стверджується, що, попри певні досягнення психологічного напрямку, до яких можна віднести праці В. Вундта, О. Потебні, Р. Мюллера-Фрайенфельса, представників Харківської школи, Л. Виготського, М. Арнаудова та ін., **"сучасний стан наукової літературознавчої психології ще не відповідає доконечній потребі комплексного вивчення літературних явищ"** [1: 462] (Підкреслення наше – С.М.).

У межах цієї розвідки неможливо провести **доконечний** моніторинг досягнень *літературознавчої психології*. Не претендуючи на абсолютність тверджень, висловлюємо своє бачення перспективи у цьому питанні. Велика кількість проблем, пов'язана з аналізом психологізму художнього тексту та його витоками, які слід шукати в психічній організації письменника, викликає необхідність систематизації уже наявних знань у психолого-літературознавчій сфері, упорядкування категоріального апарату та створення методології підходу до психічних явищ у художньому творі й особливостей внутрішнього світу митця, а в перспективі й становлення окремого розділу літературознавства, де б обґрунтовувалися принципи підходу й представлялися механізми, засоби й прийоми психологічного аналізу художнього тексту і особистості його автора. Цілком усвідомлюємо відповідальність подібної постановки питання. Адже це передбачає досить серйозне перегрупування цілої низки усталених істин і продукування нових. Та все ж певні дзмки, що створення такого розділу дасть змогу вийти на нові горизонти осягнення мистецтва слова.

Яким він бачиться, і як у ньому можуть відбитися наші міркування, викладені у першій частині цієї розвідки? Відповідь на це питання об'єктивно не може бути викладена в межах однієї статті, та все ж спробуємо позначити орієнтири на шляху до поставленої мети. Перш за все, згадуючи відомий афоризм, маємо подумати про назву, яка допоможе спрямувати зусилля у потрібне русло. Зрозуміла річ, термінологічні новації не завжди ідуть на користь справі. Сучасний науковий дискурс, і не лише літературознавчий, потерпає від засилля новацій і запозичень: мовних, інонаукових тощо. Не вдаючись до дискусії з цього приводу, зауважимо, що не будемо продукувати нові терміни, лиш використаємо принцип поєднання уже усталених. Адже мова йде про синтезування наукових потуг двох наук – психології і літературознавства – у царині духового буття автора й літературного твору. Тож назва нового утворення має відбивати обидва дискурси – літературознавчий і психологічний. Водночас, як зауважувалося вище, не може повторювати вже звичну – "психологія творчості", а скоріше поглинути її.

На наш погляд, порядок і кількість компонентів у новій назві не варто змінювати. Перший – "психологія", чи ж його частина, має залишитися, оскільки передбачає опертя на засади, принципи й досягнення психологічної науки із серйозним акцентом на осмисленні вище заявлених особистісних характеристик письменника. Розуміючи невіддільність психічних процесів і їх наслідків на рівні художнього твору і зважаючи на досягнення літературознавства в царині їх осмислення, принципи аналізу традиційних літературознавчих понять "психоло-

гізм", "психологічний портрет", "засоби творення психологізму" тощо цілком логічно можуть бути залученими до нового розділу, входячи, в свою чергу, до системної цілісності, яка, немовбито складаючись на певному етапі, з кожним новим здобутком потребує нових елементів. Фактично цей шлях вмотивовує й включення до назви нового утворення другої частини – "поетика", як концепту, що охоплює надзвичайно широкий спектр значень тією чи іншою мірою пов'язаною з художністю. У кінці 80-х проблема впровадження, чи то, скоріше, повернення цього терміну в офіційне літературознавство постала досить гостро. "Буржуазне" слово не зовсім вписувалось у соціалістичні канони і, одночасно, глибина його змісту не могла не вплинути на активне вживання. Саме тоді було зроблено серйозні кроки не лише з легалізації терміна, відомого ще з античності, але й наповнення його новим смислом, сказати б, відбулася його оптимізація. У статтях Г. Ключека, Р. Гром'яка, А. Ткаченка та ін. вчених, які увійшли до збірника "Поетика" (К, 1992), обстоюються принципи функціонування терміна в нових умовах і окреслюється структура *"тих постійних значень, які зберігає термін у всіх своїх застосуваннях"* [2: 5]. Окрім цього, йдеться про його надзвичайно високу *"смысловую цельность"*, що досить важливо для нашого дослідження, адже новий дискурс має охопити, а в перспективі і впорядкувати усе розмаїття підходів, методів і прийомів аналізу двох духовних світів – тексту і автора. Аргументом на користь поєднання двох понять може послужити й думка С. Аверинцева, який зауважує, що поетика – це *"система рабочих принципов какого-нибудь автора, чи літературної школи, чи цілої епохи: те, що свідомо чи несвідомо створює для себе кожний письменник"* [цит. за: 2: 8] (Підкреслення наше – С.М.). Власне перша частина цитованої думки стосується класичного (літературознавчого) розуміння **поетики**, друга ж зближує її з психологічною наукою. І хоч використання здобутків психології, залучення психологічного інструментарію у літературознавстві набуло широкого розмаху, про що свідчить ряд статей, монографій і посібників [див.: 3: 4], ситуація досить схожа з вище окресленою – смислове наповнення вироблюється, а понятійний апарат і, відповідно, чітка структура, не усталені. Такий стан не може не вимагати від дослідників активізації наукових пошуків у названому напрямку, збирання – від найдрібнішого – усіх здобутків і створення **цілісної системи психологічного аналізу** художнього тексту й особистості митця, яку, на наш погляд, цілком логічно можна назвати **"психопоетика"**, що цілком відповідає заявленим принципам і завданням.

Не претендуємо на першість у застосуванні терміна, хоча й говорити про його акцентування у науковому дискурсі не можна. Власне використання його у такому формулюванні в мовознавстві і, зокрема, у психолінгвістиці, де він зустрічається вперше, – це ще один серйозний мотив до розробки нового напрямку літературознавчих досліджень, адже інтеграційні процеси з психологічною наукою набули й тут незворотних наслідків. При цьому не варто говорити про конкуренцію, адже кожна з філологічних галузей має власні завдання і способи їх вирішення. Та й про результат на обох рівнях, на наш погляд, говорити зарано.

Моніторинг наукових джерел переконує, що поглиблення інтересу до залучення художнього тексту при розкритті особливостей психічної організації його автора з погляду лінгвістики припадає на початок 90-х років ХХ століття. Зокрема, він спостерігається в німецькому мовознавстві, про що свідчить проведення міжнародної наукової конференції "Психология и литература", спеціально присвяченої цій проблемі. Наслідком форуму став збірник "Психопоетика" (Мюнхен, 1991) [5]. Паралельно велися дослідження в Алтайському державному університеті (Росія), де В.А. Пищальникова у 1992 році захищає докторську дисертацію "Проблема смысла художественного текста: психолингвистический аспект", а згодом – видає монографію "Психопоетика" (Барнаул, 1999). У 1998 році з'являється монографія Єфіма Еткінда *"Внутренний человек"* і зовнішня речь: Очерки психопоетики русской литературы XVIII-XIX вв." (М., 1998). Такий інтерес до психопоетики тексту видається нам досить логічним, оскільки передбачає виявлення впливу психоструктури автора на особливості художнього мовлення, а сучасні досягнення психології і лінгвістики дозволяють зробити певні висновки щодо їх кореляції. Як зауважує один із теоретиків психолінгвістики В. Белянін: *"За мовою стоїть не лише система мови, але й психологія. Кожен мовний елемент обумовлений не тільки лінгвістичними, але і психологічними закономірностями"* [6: 10]. Такий підхід цілком суголосний із сучасними здобутками, умовно кажучи, "літературознавчої психології" і потребує розробки нових технологій підходу до аналізу літературного твору з особливою увагою до психіки його автора, які можна кваліфікувати як психопоетику.

Щоправда, є декілька зауваг, які варто розглянути при впровадженні нового для літературознавства поняття. Чи коректно запозичувати термін у мовознавстві, і чи варто це робити взагалі? Чи готове сучасне літературознавство до такого серйозного кроку? Такі питання цілком можуть постати у представників обох галузей філології. І що ж ми матимемо в результаті: одна назва – різні наповнення? Насамперед, щодо поняття. Ми доволі легко прийняли поняття "дискурс", "інтертекстуальність", низку інших (це вже не кажучи про психіатричний лексикон у всій багатоманітності), які ще вчора були прерогативою мовознавства, філософії, психології, наповнили їх ширшим смислом, переносили зі сфери вузько дисциплінарної до загальнонаукової, чи навпаки. З іншого боку, не втручаючись у "чужі" справи, і знаючи при цьому про аргументацію мовознавців, зокрема, представників формальної школи [див.: 7: 359-377], у "привласненні" поняття "поетика", все ж виходимо з його класичної приналежності до літературознавчого дискурсу. Підтвердженням може стати й достатньо авторитетне культурологічне видання "Словарь культуры XX века" під авторством відомого російського лінгвіста В.П. Руднева (М., 1999), де у статтях "Структурная лингвистика" і "Структурная поэтика" [див.: 8: 288-294] чітко розмежовуються сфери двох філологічних напрямків. На жаль, це чи не єдине джерело, де названа проблема піднімається до рівня узагальнення. Звичайно, може виникнути запитання: "Чому, об'єднуючи зусилля літературознавства і психології, ми відсторонюємося від лінгвістики?" Відповідь на нього обумовлена специфікою нашого дослідження, відмінністю поставлених завдань і пріоритетів. Крім того, психолінгвістичні дослідження дуже серйозно обмежують функціонування терміна і його наповнення. Та й говорити про глибину його осмислення і усталення в психолінгвістичному науковому дискурсі не доводиться. Як зауважує один із провідних фахівців-психолінгвістів О. Леонтьєв, *"цей термін (психопоетика – С.М.) в останні роки вживається в різних*

значеннях, які до того ж не цілком співпадають. (...) Ми розуміємо під психопоетикою психолінгвістику не всякого художнього мовлення, а тільки віршованого. Інакше кажучи, в нашому розумінні психопоетика займається психолінгвістичними особливостями вірша" [9: 199]. Така локальність, природно, не може влаштувати запити ні теоретика літератури, який узявся охопити психологічний дискурс митця і тексту, ні історика літератури, для якого теоретичний інструментарій має сприяти увиразненню місця того чи іншого письменника та його творчості в літературному процесі, що досягається, виходячи з наших міркувань, за рахунок осягнення особистісної структури митця, яка, у свою чергу, реалізується в його мегатексті: художніх творах та мемуарах. Є ще один аргумент, нехай і не прямий, на користь привернення поняття психопоетика в літературознавче русло. З моменту виходу названих вище робіт і захисту кількох дисертацій Алтайська школа психолінгвістики на чолі з доктором В. Пищальниковою змінила курс досліджень у бік лінгвосинергетики, як галузі значно ближчої лінгвістичним пошукам, від, сказати б, літературоцентричної за своєю суттю психопоетики.

Що відрізняє наше бачення проблеми від психолінгвістичного, яке лежить в основі "мовознавчої психопоетики"? Започаткована в надрах класичної лінгвістики (В. фон Гумбольдт, Г. Штейнталь), маркована засадами структуралізму, психолінгвістика дещо звужує свій дискурс межами "мовленнєвого акту", або ж, власне тексту, зосереджуючись при аналізі в різних фазах свого розвитку, то на "окремих словах, граматичних зв'язках чи граматичних формах" (Ч. Осгуд), то відстоюючи ідею "вроджених мовленнєвих структур" (Н. Хомський), то, як психолінгвісти так званого "третього покоління", опираючись на розуміння мовленнєвого акту як процесу (Л. Виготський) [див.: 9: 26-52]. На сучасному етапі галузь тісно пов'язана з цілим спектром прикладних психологічних сфер: педагогічною, нейро-, пато-, медичною, космічною, військовою, політичною психологією тощо. Тобто, визначальним у дослідженнях психолінгвістів стає суб'єкт мовлення, носій таких, а не інших фонологічних, семантичних, синтаксичних структур, тоді як для історика й теоретика літератури – об'єкт – автор, який окрім самовиражальних і сублімаційних інтенцій виконує й виражальну функцію, створюючи нову естетичну реальність. При цьому він існує і за межами художнього тексту, у власне біографічному дискурсі, де відбувається процес становлення його особистості. У перерахованих вище трьох випадках **конкретний** автор, його особистість, залишається на маргінесі наукових пошуків психолінгвістів.

Крім того, певна організація (структура, форма) художнього тексту, відповідно до деяких психолінгвістичних постулатів, зумовлена тією чи іншою акцентуацією, тим чи іншим психічним відхиленням автора. Як зауважує В. Белянін, "Структури художнього тексту корелюють зі структурами акцентуованої свідомості. Художній текст у ряді випадків є результатом породження акцентуованої (або психопатичної) свідомості" [7: 10]. Такий підхід певною мірою виключає зі сфери наукових пошуків свідомі і, умовно кажучи, "здорові" прояви душевної організації митця. Матриця, своєрідна схема мовленнєвої поведінки, експериментально перевірена психологами, є для психолінгвістики визначальною в оцінці суб'єкта мовлення, і, навпаки, мовленнєвий акт (текст) має структуру, яка відповідає особливостям психіки суб'єкта мовлення. У такому випадку будь-яке відхилення від такої схеми може бути розцінене як зміна психологічного стану, або ж належність мовленнєвого акту до іншого психологічного типу. Це дещо суперечить природі художнього мислення митця, який може ставити перед собою певні художні завдання й виконувати їх, відповідно, у художньому тексті, використовуючи при цьому ту чи іншу мовленнєву стратегію. Тим більше не завжди прийнятними можуть виглядати й оцінки акцентуацій психіки письменника, базовані на психолінгвістичному аналізі. Скажімо, "'в'язкість" мовлення, тенденція до повторів, пишномовність" – риси, характерні для барокового стилю у літературознавчих студіях, на думку О. Леонтьєва розцінюються як "епілептичні прояви", а "телеграфний стиль", який іноді переходить у незв'язність", можливість "словесного проносу", "стрибки ідей, відволікання мовлення на нові предмети, виникнення великого числа асоціацій..." , які цілком можна трактувати як потік свідомості, мають чітку характеристику – "маніакально-депресивний психоз" [9: 234]. Не заперечуємо, такий підхід цілком логічний у патопсихолінгвістиці. Але інтеграція двох філологічних галузей не передбачає на нинішньому етапі повного поглинання.

Завдання, які стоять перед літературознавством, породжують дещо інший ракурс бачення досліджуваного явища. По-перше, текст як мовленнєвий акт не вичерпує естетичну цінність художнього твору, який, з'явившись у друці, стає елементом більшої сутності – творчості митця, здобутку літератури доби, нації тощо, по-друге, не лише структура, форма, але й зміст, зумовлений цілим рядом свідомих і підсвідомих імпульсів, визначає місце художнього твору в історії літератури, по-третє, не лише психопатична свідомість породжує художність (класична теза Ломброзо про геніальність і безумство вірна лише частково). І останнє, найважливіше. Визнання за літературою місця у мистецькому дискурсі передбачає для літературознавця аналіз особливостей художності. Акцентуація на психологізмі в мистецтві слова уже друге століття поспіль викликає до життя й відповідні способи підходів до аналізу. Не применшуючи масштаби зробленого, говорити про їх результативність у вітчизняному літературознавстві можна лише з урахуванням тоталітарних обмежень. Орієнтація на західні зразки, яка спостерігається останні півтора десятиліття, допоки має дещо еклектичне забарвлення. Вихід вбачається у об'єднанні зусиль літературознавців, заангажованих психоаналітичними концепціями, і традиційно налаштованих науковців, для яких поетикальні особливості художнього твору у сфері психологізму є визначальними у наукових пошуках. Зробити це можна, на нашу думку, в межах нового психологічно спрямованого літературознавчого напрямку, який називаємо психопоетикою.

Ми не ставили собі за мету в межах цієї статті створити його цілісну концепцію, скоріше це визначення віх. Нам вони бачаться як постуловий відхід від принципів загальної психології творчості, зосередженої скоріше на механізмах творчості, аніж на її конкретних носіях і результатах; окреслення психологічної структури особистості письменника як осередку художності на основі усіх доступних джерел: власне художніх творів, які мають автобіографічну та психоавтобіографічну інформацію, спогадів, листів, щоденників як самого автора, так і тих, хто знав його особисто; узагальнення принципів, методів і методик психологічного аналізу, а також засобів і прийомів творення психологізму художнього твору. Разом із врахуванням здобутків рецептивної поетики, яка

цілком може увійти в нову структуру, психопоетика ще на крок наблизить дослідників до тайни душі митця, а услід за цим – невмирущої тайни мистецтва слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – 636 с.
2. Ключек Г. Так що ж таке поетика? // Поетика. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 5-16.
3. Зборовська Н. Психоданаліз і літературознавство. – К.: Академвидав, 2003. – 392 с.
4. Левчук Л. Психоданаліз: історія, теорія, мистецька практика. – К.: Либідь, 2002. – 255 с.
5. Psychopoetik. Beitrage zur Tagung "Psychologie und Literatur". Munchen, 1991 // <http://search.rambler.ru/srch?words=%EF%F1%E8%F5%EE%EF%EE%FD%F2%E8%EA%E0&hlite=DC019AD8>.
6. Белянин В. Основны психолінгвістической диагностики: модели мира в литературе. – М., 2000
7. Якобсон Р. Лінгвістика і поетика // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 359-377.
8. Руднев В. Словарь культуры ХХ века. – М.: Аграф, 1999. – 384 с.
9. Леонтьев А. Основы психолінгвістики. – М.: Смысл; Спб.: Лань, 2003. – 287 с

Матеріал надійшов до редакції 16.04.2005 р.

Михида С.П. Психопоэтика: процесс становления в литературоведении.

В статье осмысливается возможность внедрения и очерчиваются вехи развития психопоэтики – отрасли, которая, по мнению автора, должна объединить усилия литературоведов и психологов в области постижения психоструктуры писателя и психологизма художественного произведения. Ключевые понятия: психопоэтика, психологизм, личность писателя, психолінгвістика.

Mykhyda S.P. Psychopoetics: the process of development in literary studies.

The article analyses the stages of psychopoetics development and views the opportunity for its implementation. The author considers psychopoetics to be the field which is to unite the efforts of literature scholars and psychologist to understand the psychological structures of the author and psychologism of the literary work. The key notions are: psychopoetics, psychologism, author's personality, psycholінгвіstics.